
УДК 81'373.613(811.1612=811.131.1)

Сальваторе Дель Гаудіо

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ

ІТАЛІЙСЬКИЙ ЛЕКСИЧНИЙ КОМПОНЕНТ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ця стаття є продовженням попереднього дослідження автора щодо італійської лексичної складової в українській мові. Уточнено квантитативні дані (кількісні показники) успадкованої італійської лексики українською мовою.

Ключові слова: запозичення, українська мова, італіزمи, мовні контакти, лексика.

З'ясування шляхів формування лексичного складу будь-якої конкретної мови — важливе завдання для ґрунтовного розуміння процесу її розвитку, особливо з погляду історико-культурних контактів з іншими народами та мовами. Етимологічне дослідження лексичного складу української мови сприяє точнішій інтерпретації процесу диференціації української мови від інших слов'янських, зокрема й від східнослов'янської групи мов.

Однією з типових рис, що характеризує активний словниковий склад сучасної української мови, є вживання неслов'янської за походженням лексики: насамперед романізмів і германізмів. Зауважимо, що для української мови, як і для більшості європейських мов, активною також є тенденція до постійного збільшення частки англіцизмів. За нашими спостереженнями, частотніше вживання латинських і романських запозичень, особливо в офіційно-діловому та науковому стилях, вирізняє українську мову від інших споріднених мов, зокрема російської.

Дослідження українсько-італійських мовних контактів є нечисленними як в італійському мовознавстві, так і в українському. У другому (2004) і третьому (2007) видан-

© С. ДЕЛЬ ГАУДІО, 2015

нях Енциклопедії української мови [20] серед статей про контакти між українською та іншими мовами стаття про українсько-італійські мовні контакти відсутня. В італійській мовознавчій традиції дослідження про італійсько-українські мовні зв'язки також майже відсутні. Незначна кількість наукових праць, присвячених італійському впливу на розвиток української мови, належить переважно українським [23; 28; 29] і польським лінгвістам [26; 31]. Наш внесок – це спроба в загальних рисах схарактеризувати фази проникнення історичного та сучасного італійського лексичного елемента в українську мову внаслідок історико-культурних і сучасних мовних контактів. У статті, крім уточнення етимології лексем з урахуванням хронологічного та функціонального параметрів, на основі даних академічних лексикографічних джерел запропоновано першу квантифікацію успадкованої італійської лексики в українській мові.

У підручниках з лексикології сучасної української літературної мови італійський лексичний компонент традиційно тлумачиться як незначна складова українського лексикону. Це особливо помітно, якщо проводити аналіз на тлі загального лексичного фонду української мови та в порівнянні з лексикою латинського й загального романського походження. Проте італійська лексика не тільки відіграє важливу роль у розвитку складу української мови (так само, як і багатьох інших європейських мов), її присутність, як показало наше дослідження, є значно вагомішого, ніж виявлено в досі відомих розвідках із цієї проблематики. Крім того, вплив італійської мови, попри усталену думку, помітний не лише в галузі культури (музика, театр, архітектура, живопис тощо), а й у багатьох інших галузях мистецтва, суспільного життя (зокрема в кулінарії, моді, техніці тощо).

У цій статті, окрім аналізу історико-культурних фактів, що сприяли контактам між Італією й Україною, досліджено частотність і відносну хронологію проникнення італізмів в українську мову. Особливу увагу зосереджено на проблемі визначення головних функціональних сфер уживання італійських запозичень і способів орфографічної й граматичної інтеграції італізмів у систему української мови.

Італійський мовний вплив на українську мову

Історико-культурні й торгівельні зв'язки між італійським півостровом і територією, яку охоплювали в різні часи межі України, є досить давніми. Відомо, що ранні історичні контакти між Сарматією, Північним Причорномор'ям і римським світом існували вже на початку нашої ери (і навіть раніше!). Однак культурні контакти між Італією та «Україною-Руссю» почалися не раніше X–XII ст. Це, наприклад, дипломатичні відносини Папської держави з Київською Руссю (приблизно X ст.), що сягають початку християнізації Київської Русі, коли Київ був одним із центрів італійської торгівлі. Проте говорити про італійський вплив власне на мову деяких регіонів сучасної України можна лише починаючи з

XIII–XIV ст., коли умовно визначають початок формування італійської літературної мови. Це зумовлено й тим, що документований перехід із латинської на романські мови зазвичай зараховують до середини IX ст. Також слід зауважити, що процес формування італійської літературної мови в сучасному розумінні почався з нового тисячоліття, дарма що зміни у латинській розмовній мові (*sermo familiaris/vulgaris*) містили у собі приховані риси майбутніх романських мов уже з I–II ст. н. е. [27: 235–256]. Враховуючи ці фактори, взаємини з романізованим світом та Італією (особливо після падіння Західної Римської імперії 476 р. і протягом усієї Середньої візантійської епохи аж до перших століть нового тисячоліття) краще визначити як ранні діалектно-італійські (або генуезькі, венеційські, пізанські) — східнослов'янські (або руські¹) мовні контакти.

У зв'язку з цим на окреме дослідження заслуговує питання впливу латинської мови на українську. Відомо, що офіційно-релігійні й наукові взаємини, дипломатичні та інші контакти здійснювалися переважно латинською мовою аж до початку XVIII ст.

За підрахунками К.М. Тищенка [35], запозичення романського походження в українській мові становлять близько 17,3% загального українського словника. Однак у своєму дослідженні вчений не диференціює власне латинський пласт, що належить до перших століть н.е., від пізнішого лексичного шару романського й італійського походження². На нашу думку, така диференціація є важливою для виокремлення специфічних італізмів від інших романських і латинських запозичень. Наголосимо, що в академічній граматиці сучасної української літературної мови за редакцією І.К. Білодіда [17: 121] зазначено, «запозичена лексика в сучасній українській мові становить приблизно 10 % усього її словникового складу». Можливо, розбіжність у кількісних показниках запозиченої з інших мов лексики залежить від різних параметрів і підходів до її підрахунку.

У результаті проведеного дослідження в «Етимологічному словнику української мови» [7] нараховано 581 лексем італійського походження³. Зрозуміло, що не всі проаналізовані італізми є результатом прямого посередництва. За нашими даними, прямі запозичення становлять близько 212, а опосередковані — 360. Якщо брати до уваги можливу похибку в підрахунках і те, що є низка нових слів (43 + варіанти), які нещодавно ввійшли в ужиток (зокрема через посередництво усного мовлення або через рекламні тексти в галузі гастрономії, автомобільної індустрії, інтер'єру, техніки тощо), то загальна кількість італізмів збільшиться до

¹ Визначення «українські» також є коректним, якщо йдеться про етногеографічну і національну територію сучасної України.

² Можливо, лінгвіст розглядає романський шар у контексті територіально-культурної єдності.

³ Репрезентовану калькуляцію лексики, запозиченої з італійської мови в українську, автор здійснив разом із Я. Ременюк.

понад 630 одиниць. А це означає, що італізми в українській мові складають близько 2,5 % загального лексичного фонду⁴.

Беручи до уваги дані сучасних досліджень, що ґрунтуються на уніфікованій математично-статистичній моделі, варто було б перерахувати частотність вживання запозиченої лексики в українській мові, зокрема лексики італійського походження.

Аналіз італійської лексичної спадщини в українській мові умовно містить три параметри дослідження:

- 1) хронологічний;
- 2) функціональний (сфери функціонування певних лексем);
- 3) рівень граматичної адаптації лексем.

Хронологічний параметр

Внаслідок історичних контактів у XIV–XV ст. з італійськими колоніями⁵, особливо генуезькими в Криму, а також через посередництво інших мов⁶ — кримськотатарської, кримськорумейської й урумської — до українського словника проникли такі слова, як *шкарбун*, *цапка*, *цить!* (вигук, що означає «замовкни!») тощо. Венеційські та генуезькі купці поширили в Європі багато комерційних термінів, а також лексем із таких східних мов, як арабська, турецька, перська та ін. Терміни венеційського й генуезького походження запозичили українська та російська

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови (2009) містить 250 000 лексем, пор.: [1].

⁵ Відомо, що з початку нового тисячоліття, особливо у XII–XV ст., торгівельні стосунки з такими італійськими містами-державами, як Венеція, Генуя, Піза та ін., активізуються в Північному Причорномор'ї. Це також зумовлено процесом поступового ослаблення Візантійської імперії на користь комерційно-економічної (та військової) експансії міст-держав середньовічної Італії. Уряд Візантії, який контролював чорноморські протоки, відкрив доступ у цей регіон для генуезьких купців з 1169 року. Після падіння Константинополя під час Четвертого хрестового походу венеційські купці за угодою з Латинською імперією (1204–61) отримали виняткове право торгівлі в Чорному морі. Їхньою головною факторією стала Солдайя (Судак 1260–1365). Лише після відновлення Візантійської імперії 1261 р. генуезці, які були союзниками греків, змогли знову домінувати в Причорномор'ї, зокрема в Криму. За угодами 1350 р. з Візантією, 1355 р. з Венецією, а далі з Золотою Ордою (1365, 1380, 1381, 1387) генуезці закріпили за собою все узбережжя Криму від Херсона (див. Херсонес Таврійський) до Керчі. Головні з цих володінь — Кафа, Солдайя, Чембало (Балаклава) та ін. Пізніше венеційці закріпилися на західному узбережжі Чорного моря і в Азовському морі, де вони колонізували зону в гирлі Дону, заснувавши факторію в Тані поблизу ординської фортеці Азак, де закінчувався Великий шовковий шлях. Проте неподалік від Тані (м. Таганрог Ростовської обл., РФ) виникла пізанська колонія Порто Пізано. З кінця XIV ст. великого значення для трансконтинентальних торгових шляхів набув маршрут через Львів і Монкастро, що оминув Константинополь. Існування італійських колоній у Північному Причорномор'ї припинилося 1475 р. внаслідок поширення військової експансії Османської імперії та проникнення турків до Європи і Криму [5 III: 641–642].

⁶ Зауважимо, що через історичну експансію різних італійських держав, зокрема Венеції, висока частка італійських і венеційських слів проникла в новогрецьку, хорватську, албанську, арумунську й турецьку мови [27: 195].

мови, наприклад: *ажіо, порто, порто-франко, контора* [12: 97] тощо. Вартим уваги є спостереження К. Тищенка [34], який зазначає, що у приморських говірках зберігся ще чималий шар італізмів генуезьких часів, хоча їхнє історичне свідчення в документах — обмежене⁷. Це стосується, насамперед, професійної лексики моряків і рибалок:

- Бастуння (пор.: бастіон) — італ. *bastione* ‘старовинне укріплення — п’ятикутна бойова споруда у фортецях XVI ст.’ [18: 97]; також: Бастіон — запозичено з французької мови (*bastion*) < італійська (*bastione* ‘форт, бастіон’, від *basti* ‘невелика фортеця’) [7 I: 149];

- Бунація (пор.: бунаца) — італ. *bonaccia* ‘спокійно на морі, штиль’. (Чорне та Азовське море) [14: 275]; також деривати, наприклад: *за-бунац-ало* ‘стало тихо’; також: бунаца ‘тиха погода на морі’ (запозичено з італійської мови — *bonaccia* ‘штиль, благополуччя, щастя’ [7 I: 295];

- Левант — (італ. *levante*) ‘східний вітер’, також ‘загальна назва країн східного узбережжя Середземного моря, Близького сходу’. Уживали до початку XX ст. [18: 406], пор. — пунент (італ. *ponente*) ‘західний вітер’;

- Майна — італ. *ammaina* ‘згортай вітрила; опускай донизу!’ Протилежне: *віра* [18: 428];

- Трамонтана / трамонтан — італ. *vento di tramontana* ‘холодний північний і північно-східний вітер в Італії та Іспанії’ [18: 680].

Із XVI ст. італійський вплив, як безпосередній, так і опосередкований, на культуру України зростає. Опосередкований вплив здійснюється через Чехію, Угорщину і, передусім, через Польщу. Безсумнівно, значна кількість італізмів проникла в західноєвропейські мови, а з них — у польсько-литовсько-український мовний простір⁸, починаючи з епохи італійського Відродження (XIV-XVI ст.), особливо під час польського Ренесансу⁹ (1535–1585 р.) [20: 150].

Це такі слова, як *фортеця* < з італ. мови, можливо, через посередництво польської [6 VI: 122]; [19, II, с. 455]; *палац* через польське посередництво < з італ. мови [7 IV: 261]; [19 II: 80]; *решта* через пол. посередництво, запозичене з нім. мови < італ. або франц. мови [7 V: 71]; *ковдра* запозичення з пол. мови *koldra*, походить від італ. *coltra* [7 II: 482]; *жупан* < з італ. мови *giubbone* (*giurpone*), можливо, через посередництво

⁷ Див.: Belecki [23]; Tyscenko [28].

⁸ Економічні й культурні зв’язки, починаючи з XV ст., здійснюються через Галичину й Закарпатську Україну. У цей період деякі італійські громади оселилися у Львові та інших містах, утримуючи банки, торгівельні школи та ін.

⁹ Насправді вже у першій половині XV ст. у Краківську Академію починають проникати з Італії гуманістичні ідеї. Кульмінацією італійського впливу на польську культуру можна вважати час правління королеви Бона Сфорца д’Арагона (італ. *Bona Sforza*; 1494–1557) — дружини Сигізмунда I Старшого. Польська культура кінця XVI століття перейняла різноманітні культурні напрями, що були притаманні європейському Ренесансу. Реформаційні течії також були доволі помітними не лише в Польщі, а й у Литві та в українських землях.

польської мови [7 II: 209]; *барило* < з італ. *barile* через польську мову [7 I: 143]. Зауважимо, що деякі слова походять із середньолатинської мови, і тому, крім польського посередництва, можна також припускати їх вживання в італійському мовленні генуезців і венеційців, наприклад *кошт* [7 III: 69], *люстро* [7 III: 328], *реманент* [7 V: 56], *скринька* [7 V: 286] тощо.

Про безпосередні італійсько-українські контакти свідчать факти перебування італійців в Україні, а відтак, і поширення італійської культури й літератури серед українських ерудитів. Інша причина, безумовно, пов'язана з активною участю українських студентів і вчених у науковому, культурному житті Польщі, а також Італії. Невипадково в університетських реєстрах Кракова, Падуї, Болоньї та Праги XV–XVI ст. вміщено багато прізвищ студентів, які за походженням є «русинами». Професори й доктори філософії «руського» походження з'являються як у Польщі, так і в Італії. Найвидатнішим серед українців в Італії, як відомо, був Ю. Дрогобич (1450–1494) — ректор Болонського університету¹⁰.

У XVI–XVII ст. в Галичині, зокрема у Львові, перебувало чимало італійських майстрів і архітекторів, які будували палаци й церкви. Щодо архітектурних течій, саме італійці «принесли» в Україну стиль бароко. Цілком логічно, що італійський вплив позначився й на розвитку музичного мистецтва та літератури України в XVI–XVIII ст. Це ще один доказ того, що італійсько-українські культурні зв'язки мають тривалу традицію [13]. Переклади більшості творів італійських письменників епохи Відродження з'явилися в Україні саме в означений період.

У наукових джерелах¹¹, присвячених проблемі запозичення італійської лексики в українську мову [також див.: 34], часто постулюється, що італізми проникали в українську мову винятково з XVI–XVIII ст. чи пізніше. Такий підхід дещо звужує, а іноді й зовсім нівелює вплив італійської мови (та італійських діалектів) попередніх епох (XIII–XV ст.) на багатомовну територію Криму й теренів України-Русі. Слушними в такому разі є зауваження І. Огієнка [12: 94]: «В конце XV и в начале XVI в. на Русь приходило не мало итальянцев, от которых мы заимствовали большинство типографических названий: *штамп, тимпан, марзан* и др.».

¹⁰ Імовірно справжнє прізвище Котермак Юрій Михайлович з Дрогобича, (пор. лат. *Georgius Drohobicz de Russia*, народився близько 1450 р. у Дрогобичі й помер 4 липня 1494 р. у Кракові) — український філософ, астроном, астролог, перший український доктор медицини і автор друкованої книги. Наприкінці 1468 — початок 1469 вступив до Краківського університету, де здобув ступінь бакалавра (1470) і магістра (1473). Пізніше навчався в Болонському університеті, де став доктором філософії (1478) і медицини (1482). 1478–1482 читав лекції з астрономії. 1481–82 був обраний студентами на посаду ректора цього університету. Докладніше див.: [6 II: 466].

¹¹ Лексичні запозичення з італійської мови теж засвідчують пам'ятки кінця XVII — першої половини XVIII ст. [...]. Проте абсолютна більшість італійських слів з'являється в українській мові значно пізніше, у XIX — XX ст. Див.: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія [17: 141].

Справді, в історичних лексикографічних джерелах XIV–XVII ст. тлумачення й розмежування італізмів і латинізмів є досить складним питанням. Це зумовлено тим, що багато слів мають спільний корінь і форму в латинській та італійській мовах (зокрема в словнику Тимченка [19] такі слова, як *барило* [19, I, с. 43], *арка* [19, I, с. 34] та ін. ідентифіковано як латинізми). Однак імовірніше, що аналізовані лексеми увійшли в європейські мови через італійське посередництво. Цілком логічно, що деякі мовознавці через це надають перевагу терміну «латинсько-італійські» запозичення.

Можна також припустити, що певні архітектурно-будівничі й фінансово-економічні терміни (зокрема *арка*, *банк(а)*, *кас(с)а*, *дукат* [18: 243], *фортеця* та ін.) уже вживалися у XVI ст. безпосередньо (серед італійських громад) в околицях великих міст України (у час перебування України у складі Речі Посполитої). Насправді термінологія комерційної бухгалтерії походить переважно з Італії, наприклад: *конто* [18: 337], *тара* [18: 662], *кредит* [18: 388], *фірма* [18: 714], *реєстр* тощо. Щоправда, останній термін, через пол. *rejestr* походить від пізньолатинського *regestum* [18: 586], хоч і вживався в різних регіональних формах у мові італійських купців і банкірів. А отже, слід переглянути твердження про те, що «італізми сфери культури становлять давніший шар лексики у хронологічному аспекті» [4: 399].

Цілком правомірною є думка авторів «Сучасного словника іншомовних слів» [18: 3–6] про те, що протягом XIV–XVIII ст. найпотужніші шари запозичень в українській мові становлять полонізми, латинізми й германізми¹². Натомість значення французької як мови-донора і мови-посередника у передмові цього словника навіть не згадується. Так само немає жодного слова про внесок італійської (та інших мов) у розвиток українського лексикону. Насправді численні італізми увійшли в українську лексику через польське посередництво з німецької та французької¹³ мов. Важливо, що це стосується військової (і не тільки!) термінології, наприклад:

- Арсенал — запозичено з італійської мови через польську і російську (іт. *arsenale* ‘воєнна фабрика’) [7 I: 87];
- Атака — запозичено з німецької мови, зводиться до італійського *attaccare* ‘починати бій’ [7 I: 95];
- Банда — запозичено з німецької мови, походить від італ. *banda* [7 I: 132]; так само бандит, див.: італ. *bandito* [7 I: 133];
- Барикада — запозичення з французької мови *barricade*, припускається (Gamillscheg 88; Фасмер I, 128) запозичення у французьку мову з італійської мови *barricata* [7 I: 143];

¹² У сучасній українській мові вживається близько 1 тисячі слів німецького походження.

¹³ У XVI–XVII ст. італійську мову вважали модною у французькому королівському дворі. Саме в цей період італійська й іспанська літератури потужно впливали на французьку. Тому багато італізмів проникло у французьку мову.

- Батальйон — запозичено з французької мови, походить від італійського *battaglione* від *battaglia* ‘бій, битва, військова частина’ [7 I: 150];
- Бенкет — через польську мову запозичено з нім. або франц., походить від італ. *banchetto* ‘лава’, зменш. від *banco* [7 I:167];
- Бомба — запозичення з нім. або франц. мови, походить від італ. *bomba* [7 I: 227];
- Гармата — (італ. *armata*) запозичено з італійської через посередництво польської мови [7 I: 475];
- Гвардія — запозичене, мабуть, за посередництва російської або польської мови з італ. *guardia*, що походить від франц. *garde* [7 I: 486];
- Граната — запозичено з італійської мови від *granata* [7 I: 584];
- Кавалер — запозичене через посередництво польської, німецької та французької мов з італійської *cavaliere*; також див.: Кавалерія [7 II: 334];
- Канонада — через російську і, можливо, через німецьку мову, запозичено з франц. *canonnade* < *canon*, що пов’язане з італ. *cannone* ‘гармата» [7 II: 365];
- Корсар — запозичено з італійської мови, через посередництво інших мов, імовірно, польської; можливим є також посередництво німецької чи російської мов [7 III: 43];
- Пістоль — менш обґрунтоване виведення франц. *pistole*, італ. *pistola* від назви італ. міста Пістої (Pistoia) [7 IV: 416];

У XVIII ст. італізми входили в українську мову також через посередництво російської мови¹⁴. У часи Петра I книжки з мореплавства й математики активно перекладали з італійської мови на російську. На корабельнях Петра, зокрема й у Воронежі, завжди працювало багато венеційських майстрів. Отже, у морській термінології залишили помітний слід такі італійські слова, як *барка* < італ. *barca*¹⁵ ‘човен’, *гондола*, *мол*, *галера*, *лагуна*, *авізо* ‘невелике військове судно’, *габара* ‘вантажне судно з дерев’яним дном; барка з плоским днищем, яку тягне на буксирі пароплав’ тощо [12: 96]. У другій половині XVIII ст., коли французька стала мовою високої культури й освіти в Російській імперії, із цієї мови, через посередництво російської, в українську проникли й інші італізми.

Найбільша кількість італійських запозичень увійшла в українську мову протягом XIX ст. і на початку XX ст. Це зумовлено, з одного боку, відвідуванням Італії українськими письменниками та вченими, а з іншого, — популяризацією італійської опери, яка стала відомою в усій Європі. Італійські мотиви та стилізовані запозичення трапляються у М. Гоголя, М. Драгоманова, Л. Українки, М. Коцюбинського та ін. [19: 905; 11: 468–469]. Зокрема, у трьох новелах М. Коцюбинського — «Сон» (1911), «Хвала Життю» (1912), «На Острові» (1912) — представлено такі

¹⁴ Докладніше про іноземні елементи в російській мові див.: Hüttl-Folter [24].

¹⁵ У багатьох мовах його можна також вважати латинізмом, але це слово належить до активного словника італійської мови.

італізми: *факіно* ‘носій, носильник’, *маріна* ‘узбережжя’, *бестія*¹⁶ ‘тварина’, *сольдо* ‘італійська мідна монета, яка була в обігу до 1947 р.’, а також багато інших не транслітерованих топонімів та антропонімів, наприклад, *Monte Solaro*, *Giuseppe* тощо¹⁷. Серед загальновідомих термінів у галузі музичної термінології знаходимо: *адажіо*, *акорд*, *алегро*, *анданте*, *анасіоната*, *арія*, *баркарола*, *віолончель*, *віртуоз*, *дует*, *імпровізатор*, *інтермеціо*, *кантата*, *капела*, *капричіо*, *квартет*, *квінтет*, *концерт*, *крещендо*, *мандоліна*, *піаніно*, *соло*, *соната*, *сопрано*, *тенор*, *унісон* тощо [17: 141].

Прямому й опосередкованому контактуванню двох культур і мов у першій половині ХХ ст. сприяла не лише тривала присутність греко-католицької громади в Римі (що триває з 1596 р.), а й активна діяльність українських політичних і культурних діячів, зокрема Є. Коновальця, Є. Онацького та ін. Є. Онацький у кінці 1930-х р. заснував перший лекторат з української мови спочатку у Східному Інституті Неаполя (теперішній неаполітанський університет «L’Orientale»), а пізніше (до 1943 р.) — у Римі.

Безпосередні культурно-економічні контакти між Україною та Італією набули активного розвитку наприкінці 1990-х рр. минулого століття. Унаслідок потужного еміграційного потоку з України до Італії зростає кількість змішаних шлюбів, інтенсивнішими є комерційно-ділові відносини, що, зрозуміло, впливає і на мовні контакти між обома країнами [3: 14-24].

Сучасний шар італізмів у європейських мовах стосується, насамперед, сфери моди, гастрономії і, загалом, так званого «made in Italy», тобто справжнього італійського ремісного виробництва. Такі новітні тенденції властиві й українській мові, що пов’язано з глобалізаційними процесами, розвитком ЗМІ, інтернет-спілкуванням, безпосередніми контактами, які є особливо актуальними впродовж останнього двадцятиліття внаслідок еміграції до Італії значної кількості українців. Насправді, один із активних способів ознайомлення й можливого проникання італійських слів у сучасну українську мову — це усне мовлення українських мігрантів. Взаємозв’язки останніх із батьківщиною, товарообміни з родичами та ін. сприяють поширенню, хоча й пасивно, італійських реалій на українському ґрунті, наприклад, «(...) *відваріть пасту до стану **al dente***» (тобто відварити макарони до того стану, коли вони ще «твердуваті») із рецептів на пакеті макаронних виробів.

Активно вживають нові, певною мірою ще не засвоєні українською мовою італійські слова, у назвах ресторанів і кафе, наприклад: *gelateria* (кафе у ТРЦ «Глобус», де продають морозиво, м. Київ), «*PRÈGO cafe*» (бульвар Тараса Шевченка, м. Київ) тощо. Тенденцію до передачі та-

¹⁶ В етимологічному словнику це слово тлумачиться як запозичення з латинської мови [7 I: 177], але цікаво, що аналізована лексема досить активно вживається в сучасній італійській мові, на відміну від української.

¹⁷ Італійські мотиви та лексика у творах М. Коцюбинського є об’єктом окремого дослідження. Також див.: Пахльовська [13: 131–140; 8].

ких італійських назв без графічної адаптації, тобто транслітерації, що, ймовірно, передбачає збереження автентичності чи екзотизму лексеми, а відповідно, й реалії, спостерігаємо й у назвах нововідкритих розважальних закладів, комерційних центрів і магазинів: *Bambini Felici* (вул. Хрещатик, м. Київ), *Novità* та ін.; магазинів меблів і дизайну, хімічисток тощо: *Un Momento*, *Veneta Cucine*, *Alba Casa*, *Colombo Design*; марок мотоциклів: *vespa*, *aprilia*, *ducati* та ін.

У меню кафе, ресторанів італійські назви переважно транслітеровано, наприклад: *американо*; *кава (лате)* з молоком; *лате* (або *латте*)¹⁸ *макіато*, *декафеінато*, *доніо* (або *донпіо*), *мокачино* (*мокачіно*) (новотвір на позначення різновиду кави, побудований за зразком: *капучино* / *капучіно*); *карамеліато* та ін. ‘назви різновидів кави’; *кват(т)ро формаджі*, *кватро стаджіоне*¹⁹, *меланзане*, *капрічіоза*, *перероні*, *сорентіна* тощо ‘назви різновидів піци’; *спагеті болоньезе*, *карбонара* та назви багатьох інших різновидів страв і напоїв. У кіосках також читаємо: *багета*, *паніні/паніні* (тобто бутерброд, булочка), *паніні гріль*, *салямі* тощо²⁰.

У сучасних лексикографічних публікаціях зафіксовано численні нові італійські слова; деякі з них можна вважати інтернаціоналізмами, наприклад: *еспресо*, *FIAT* (= *fabbrica italiana automobili Torino*), *ніца*, *ферарі*, *графіті*, *мафія*, *папараці* тощо. Однак багато італізмів, кількість яких постійно зростає, ще не зафіксовано або недавно зафіксовано в письмових джерелах. У супермаркетах, наприклад, крім слова *броколи* ‘різновид капусти’ (що вже є вживаним в українській мові), також трапляється слово *цукіні* ‘різновид кабачка’²¹. Зауважимо, що активне поширення таких італізмів має паралелі в інших європейських мовах, на чому наголошує також А. Шемберська [26: 62]: «Італізми сьогодні репрезентовано передусім у таких сферах, як кулінарія, суспільне життя та спорт»²².

Функціональний параметр

Італійську запозичену лексику в українській мові можна також зарахувати до певних семантико-прагматичних сфер функціонування. Щоб це проілюструвати, ми використовуємо схему, запропоновану Л. Дем’яною та О. Мартіні [4: 399]. Цілком погоджуємося з міркуванням про те, що кожна функціональна сфера — це конкретне поняттєве поле, із

¹⁸ Щодо існування орфографічних дублетів див.: наступний параграф «адаптація лексем».

¹⁹ У транскрипції італійського меню часто не зберігається італійське граматичне узгодження однини — множини, пор. італ. *stagione* vs. *stagioni*, тому *pizza alle quattro stagioni*, натомість в українській мові залишається тільки форма однини: *стаджіоне*.

²⁰ Додатково, див.: Дель Гаудіо [2: 50–58].

²¹ Слово зареєстроване у новіших виданнях словника іншомовних слів, наприклад, Бибик С.П., Сюта Г.М. Словник іншомовних слів / За ред. С. Я. Єрмоленко. — Харків, 2012. — С. 603.

²² Оригінал: “*Italianizmy dzisiejsze w dużej mierze reprezentują kategorie takie jak kulinaria, życie towarzyskie, sport*” (переклад автора).

яким співвідноситься певна кількість лексико-семантичних груп, і які, своєю чергою, перетинаються. Кожне поле має свої внутрішні зв'язки, свої тенденції росту на кожному історичному етапі [Там само].

Відповідно до класифікації Л. Дем'янової та О. Мартіні можна виділити такі функціональні сфери:

- Архітектурно-будівничу: *арка, купол, мозаїка, палац, фонтан, цоколь* та ін.;
- Культурну: *маестро, новела, сонет, лібрето* тощо;
- Фінансово-бухгалтерську: *авізо, банк, брутто, нетто, валюта, дукат, інкасатор, каса, фірма, решта* тощо;
- Військову: *барикада, бомба, пістоль* тощо;
- Мореплавання: *банка* < *banco* 'лава, лавка для сидіння веслярів у човні'; *марина* < італ. *marina* [18: 435]; *лагуна* [18: 401]; *мол* < італ. *molò* [18: 462] тощо;
- Спорт: *регата* [18: 583], *кальчо* та ін.;
- Суспільно-побутову: *кавалер, карикатура, темп* та ін.
- Технічну: *аварія, вольт* < *Volta*²³ [18: 145], < італ. *marginè* [18: 435] тощо;
- Театральні терміни та вигуки: *галерея, ложа; браво, бравісимо* та ін.;
- Гастрономію/кулінарію: *паста, піца, макарони, ризото, чабата* тощо.

Зауважимо, що серед поданих нових слів деякі, зокрема *американо, ризото, чабата, кальчо* та ін., ще не зафіксовані в іншомовних словниках, але їхній узус розширюється в різних побутових або галузевих сферах. Кожна функціональна сфера може також бути поділена на додаткові підгрупи або поняттєві поля:

Культура

- Терміни, які означають художні напрямки й течії: *бароко* (італ. *barocco*), *веризм* (іт. *verismo*), *футуризм* (*futurismo*) та ін.;
- Літературознавчі терміни: *абревіатура* (іт. *abbreviatura*), *новела* (іт. *novella*); *мотто* (іт. *motto*) тощо;
- Лексика театральної сфери:
  - 1) актори, виконавці: *балерина, прима-балерина, імпресаріо, комедіант, маестро, примадонна, фіаско*;
  - 2) персонажі комедії масок: *арлекін, коломбіна, паяц, пультчинела*;
  - 3) театральні жанри: *арлекінада, буфонада, комедія* та ін.
- Лексика музичної сфери: *віртуоз, соліст, сопрано* та ін.;
- Терміни архітектури: *арка, графіті*,
- Лексика сфери образотворчого мистецтва: *фреска, інтарсія, теракота* тощо.

Рівень граматичної адаптації лексем

Відомо, що іншомовні слова з часом підпорядковуються графічній, звуковій та граматичній системам української мови. Більшість італій-

²³ Прізвище італійського фізика А. Вольти (Alessandro Volta, 1745–1823).

ських слів у процесі запозичення набувають українського графічного оформлення. Але іноді графічне засвоєння іншомовних слів відбувається не відразу [17: 143–144]. Це стосується передусім деяких нових італізмів, які нещодавно з'явилися в Україні і ще перебувають у процесі засвоєння. Зокрема, в оригінальній формі вживаються слова: *gelateria* 'місце, де продають морозиво', *pasta* 'загальна назва макаронних виробів' (хоча для останнього на упаковках дедалі частіше використовують транслітеровану форму 'паста')²⁴.

У графічному записі деяких італійських слів спостерігаємо також варіативність. Це стосується насамперед лексем із галузі кулінарії, наприклад: *латте* — *латте*²⁵; *капучіно* — *к(а)ппучіно*; *еспресо* — *еспрессо*; *доніо* — *донніо*; *американо* — *амерікано* тощо, де другий варіант представленої опозиції точніше відображає італійську вимову та є зразком коректної транслітерації італізмів українською мовою. Пояснення таких явищ, як помилкові відтворення, на нашу думку, не виправдано спрощує проблему. Ми вважаємо, що орфографічна неоднотайність є результатом недавнього засвоєння цих слів українською мовою, а тому їхнє написання ще не кодифіковано словниками відповідно до правил українського правопису.

Фонетичне засвоєння італійських запозичень не викликає особливих труднощів. Це зумовлено схожими вокалізмом і базовою структурою складу обох мов тощо. При фонетичному засвоєнні спостерігаємо тенденцію до уникнення дифтонгів, які не властиві сучасній українській літературній мові, пор.: *банкур* < *banchiere* та ін. У деяких давно запозичених словах, переважно усним шляхом, голосні [o] та [e] в закритому складі могли перейти в [i], пор.: *колір* — *кольору* — італ. *colore* та ін. Наголос італійських запозичених слів здебільшого зберігається на тому складі, на який він падає в італійській мові, пор.: *ка́са* — *càssa*, *галéра* — *galèra*, але можна часто чути *латé* замість *láme* (італ. *latte*) тощо. Іноді спостерігається заміна [i] > [e], наприклад, *рестрето* має в першому складі <e> замість італійської <i>, пор.: *рiстретто*. Зауважимо, що таку ж реалізацію етимологічних італійських фонем засвідчено і в мовленні українських емігрантів в Італії. Інша фонетична реалізація італійських фонем залежить, імовірно, від якості італійського голосного, який у цій фонетичній позиції здається менш чітким, ніж український [i], і ближчим до [e].

Аналіз морфологічного засвоєння, зокрема засвоєння категорії роду іменників, свідчить про те, що італізми адаптувано до української мови так: італійські жіночі іменники на *-a* (абсолютна більшість італійських

²⁴ В українській мові є також лексема *паста* — давніше запозичення з італійської мови. Як і в італійській мові, в українській *паста* вживається у значенні: 1) речовина у вигляді в'язкої тістоподібної маси, яку застосовують у медицині, косметичі, кулінарії тощо; 2) вироби з такої маси, застиглої чи затверділої.

²⁵ Також пор.: [38].

жіночих іменників) в українській мові належать переважно до іменників жіночого роду, наприклад, *кантата, лагуна, наста*; деякі італійські іменники чоловічого роду на *-o* та *-e* залишилися в українській мові незмінними іменниками середнього роду, проте їх не можна вважати граматично засвоєними: *анімато, стакато, чичероне* тощо. Натомість давно засвоєні слова на *-o* (наприклад *люстро*) повністю адаптовані українською морфологією і належать до середнього роду. Зазначимо, що абсолютна більшість італійських іменників чоловічого роду засвоєні українською мовою без закінчення. Відповідно, вони закінчуються на твердий приголосний і належать до чоловічого роду, пор.: *sonett-o* — *сонет-ø*, *palazz-o* — *палац-ø*, *salon-e* — *салон-ø* та ін.

Чимало італізмів за походженням вважають лексично засвоєними, оскільки ці слова виражають в українській мові звичайні, повсякденні поняття, без жодної прямої вказівки на їхнє іншомовне походження, наприклад: *арка, балкон, газета, салон* та ін.

Для подальшого аналізу способів засвоєння італійської (як і будь-якої іншомовної) лексики українською мовою, варто зважати на такі критерії, як історико-культурний контекст проникнення запозичень, вживання в історичних пам'ятках, тип мови-посередника і сфера вживання запозичених лексем.

Висновки

Отже, здійснене дослідження доводить, що історико-культурні контакти між Італійським півостровом і територіями, що належать до сучасної України, мають тривалу історію. Вони розвивалися неоднорідно, інтенсифікуючись залежно від епох (пізньовізантійської, польського Ренесансу, періоду Бароко, сучасності), а також торговельних шляхів і регіонів (Київ, близько X ст., Крим XII–XV ст., Галицько-Волинське князівство XIII ст., Львів XVI–XVII ст. у складі Речі Посполитої тощо).

При з'ясуванні питання про італійські запозичення в українській мові з часів формування Київської держави аж до XIV ст. краще визначати їх як діалектно-італійські — руські; із XIV ст. коректніше говорити про власне італійсько-українські мовні контакти, зважаючи при цьому на процес формування італійської літературної мови, який завершився у XIV ст.

Новизна дослідження полягає у підрахунку загальної кількості італійських запозичених лексем у відповідних лексикографічних джерелах української мови. У дослідженні італійської успадкованої лексики в українській мові переважає хронологічний підхід, хоча проаналізовано також лексеми з погляду сфери їхнього використання та рівня граматичного засвоєння. Також наголошено на активному вживанні італійської за походженням лексики в сучасній українській мові.

Отже, у статті розглянуто незначну, але показову кількість італізмів для аналізу окресленої проблеми. Відтак, як перспективу майбутніх наукових пошуків слід розглядати питання:

- а) італійська запозичена лексика у співвідношенні з романським і латинським елементами в українській мові;
- б) розмежування італізмів відповідно до епох і джерел проникнення;
- в) уточнення сумнівної етимології та семантико-прагматичних сфер функціонування запозиченої лексики;
- г) дослідження фонологічних і морфологічних особливостей італійських за походженням слів, адаптованих українською мовою.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К., Ірпінь: Перун, 2009. — 1736 с.
2. Дель Гаудіо С. Італійські запозичення в українській та російській мовах: сфера гастрономії // *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. — К.: 2008. — С. 50–58.
3. Дель Гаудіо С. Мова українських мігрантів в Італії. Соціальні та лінгвістичні характеристики. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 60 с.
4. Дем'янова Л., Мартині О. Італійська запозичена лексика в українській мові: сфера культури // *Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі українців*. — К., 2002. — С. 399–401.
5. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е — Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2005. — 672 с.
6. Енциклопедія Українознавства. в 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. — Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989. — 4016 с.
7. Етимологічний словник української мови: у 7 т. Редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1983–2012.
8. *Коцюбинський М.* Коні не винні. Повість, оповідання. — Харків: Фоліо, 2006. — 317 с.
9. *Ісаєвич Я.Д.* Дрогобич Юрій // *Енциклопедія історії України*. Т.2. — К., 2004. — С. 466.
10. *Мазінов А.* Грецькі та італійські запозичення в кримськотатарській мові. Автореферат кандидатської дисертації. — К., 2004. — 18 с.
11. *Наливайко Д.С.* Українська радянська енциклопедія. Т.4. — К.: 1979. — С. 468–469.
12. Огиенко И.И. Иноземные элементы в русском языке. — К.: Тип. Бондаренко и Гнездовскаго, 1915. — 136 с.
13. *Пахльовська О. Є.-Я.* Українсько-італійські літературні зв'язки XV–XX ст. — К.: Наукова думка, 1990. — 215 с.
14. Словарь русских народных говоров. Главный ред. Ф.П. Филин. — Ленинград: Наука, 1968.
15. Словник іншомовних слів. за ред. О. С. Мельничука. — 1-е видання. — К.: Українська радянська енциклопедія, 1974. — 776 с.
16. Словник української мови. Відповідальний ред. В.В. Жайворонок. — К.: Просвіта, 2012.
17. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. За ред. І.К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1973. — 439 с.
18. Сучасний словник іншомовних слів / Відповідальний ред. Г.П. Півторак. — К.: Довіра, 2006. — 623 с.
19. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII м.. Кн.1–2. Підгот. Вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. — К.; Нью-Йорк: «Літопис-XX», 2003. — 512 с.
20. Українська мова: енциклопедія. Друге Видання. — К.: Українська енциклопедія, 2004. — 821 с.
21. *Федорончук В.* Італія // *Енциклопедія українознавства*. Гол. Ред. В. Кубійович. Т. 3. — Львів, 1994. — с. 892.
22. *Barycz H.* Italofilia e italofovia nella Polonia del Cinque e Seicento. In: *Italia, Venezia e Polonia tra Umanesimo e Rinascimento*. A cura di M. Brahmer. T. 30, No. 2 — Wrocław, 1968. — Pp. 451–453.
23. *Bielecki A.* La raccolta della terminologia marinara e peschereccia nell'Unione Sovietica. ALM 7. — Firenze, 1965.
24. *Hüttl-Worth G.* Die Bereicherung des russischen Wortschatzes im XVIII Jahrhundert. — Wien, 1956.

25. Renzi L., Andreose A. Manuale di linguistica e filologia romanza. — Bologna, 2009. — 308с.
26. Szemberka A. Wybrane nowe italianizmy we współczesnej polszczyźnie // Kwartalnik Jezykoznawczy 2011/3 (7). — S. 46-64.
27. Tagliavini C. Le origini delle lingue neolatine. — Bologna, 1982.
28. Tyscenko K. Lessico marinaro e peschereccio del litorale Caucasicco del Mar Nero // Bollettino ALM, 13-15. — Firenze. — 1973. — Pp. 645-663.
29. Tyscenko K. La presenza linguistica e culturale italiana in Ucraina // Quaderni della Dante. № 4/96. — Roma, 1996.
30. Walczak B. Zarys dziejów języka polskiego. — Poznan, 1995. — S. 1-305.
31. Widlak S. Italianismi «indiretti» nelle lingue slave del centro e dell'est europeo. // *En quête de sens. Études dédiées à Marcela Świątkowska*, J. Górniewicz, H. Grzmil—Tylutki, I. Piechnik (éds). — Kraków 2010: Wyd. UJ. — Pp. 661-669.
32. <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/shevch.htm> (03.10.2013)
33. <http://www.langs.com.ua/publics/KM/Zapozychennia/index.htm> (09.10.2013)
34. <http://www.vesna.org.ua/txt/tyschenkok/eyl/11.html> (09.10.2013)
35. http://ukrainskamova.at.ua/publ/leksika/zapozichennja_iz_zakhidnoevropejskikh_mov/5-1-0-62
36. http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr02/mowa/00_mowa01.htm (09.10.2013)
37. <http://sum.in.ua/> (30.03.2014)
38. <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B0%D1%82%D1%82%D0%B5> (07.10.2014)

Статтю отримано 07.11.2014

Salvatore Del Gaudio

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE ITALIAN LEXICAL COMPONENT IN UKRAINIAN

Contemporary Ukrainian, especially in its scientific and administrative style, seems to be characterized by a higher frequency in the use of loan-words from Latin, Romance and Germanic languages than other cognate languages such as Russian²⁶.

Specific studies on Italian lexical borrowings in Ukrainian, and more generally, on Ukrainian-Italian language contacts are scanty both in the Italian and, to a lesser extent, in the Ukrainian linguistic tradition. In the second (2004) and third editions (2007) of the “Encyclopedia of the Ukrainian language”, for example, there is no mention of Ukrainian-Italian language contacts. The few available contributions on this topic belong to Ukrainian and Polish linguists.

In this article, after an outline of the historical Italian loan-words, we characterize the recent trends which brought about the diffusion of a large number of Italianisms in Ukrainian, e.g. culinary sphere, commercial brands etc. In this connection it is important to underline that the Italian lexical element in Ukrainian is not only confined to the cultural field, (e.g. music, theatre, architecture etc.), as generally assumed, but it also affects other functional domains.

Italianisms are treated both etymologically and according to their functional parameters. The innovative aspect of this research, compared to a previous one, consists in providing a first quantitative calculation, still obtained with traditional methods, of the approximate amount of Italianisms in Ukrainian complemented by a more clear-cut description of their degree of orthographic and grammatical adaptation to the Ukrainian system.

Key words: Ukrainian, language contacts, lexicology, Italian loan-words.

²⁶This statement waits for empirical proof.